

DIYANET DERGİSİ

**DİNİ-İLMİ-EDEBİ
ÜÇ AYLIK DERGİ**

TEMMUZ - AĞUSTOS - EYLÜL 1990

Cilt : 26-Sayı : 3

●
Diyamet İşleri
Başkanlığı Adına
İmtiyaz Sahibi
Rıdvan NİZAMOĞLU
Döner Sermaye İşletme
Müdürü

●
Yazı İşleri Müdürü
Orhan BALCI
Sürelî Yayınlar
Şube Müdürü

●
Yazı Tetkik Kurulu
Abdullah SEVİNÇ
İbrahim URAL
Orhan BALCI

●
Yayına Hazırlayanlar
Alaaddin KOÇAK
Bilâl KOÇ

●
Dr. Mediha Eldem Sok. No.85
Tlf: 125 66 11/379
Kocatepe / ANKARA

●
Dizgi • Düzenleme
Özdemir Basın Yayın Ltd. Şti.
133 46 00-135 15 58/ANK.

●
Baskı
AYYILDIZ MATBAASI A.Ş.
342 17 07 - 342 33 16 ANK.

●
Kapak

İstanbul'da Topkapı Sarayı'nda muhafaza
edilen mukaddes emanetler; Hacet Pence-
resi ve önündeki Gümüş Parmaklık.

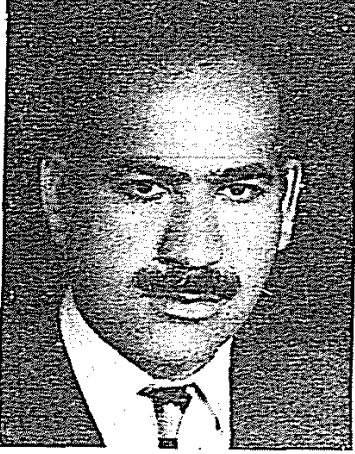
Kütüphanesi
İslâm Ansiklopedisi

BU SAYIDA

61

İçindekiler	1 - 2
KUR'AN'A GÖRE HZ. İSA (a.s.) Doç. Dr. Abdullah AYDEMİR	3 - 27
SAFAHAT'TAN Mehmet AKİF ERSOY	28
TÜRKİYE'DE ORTA ÖĞRETİMDE MESLEKİ DİN EĞİTİMİ Suat Cebeci	29 - 45
TERKİB-İ BENT'TEN Ziya Paşa	46
HACCIN HİKMETLERİ Doç. Dr. Musa K. YILMAZ	47 - 68
KURBANIN HÜKMÜ KONUSUNDA MUKAYESELİ BİR İNCELEME Ekrem KELEŞ	69 - 78
HZ. MUHAMMED (S.A.S) İN CİHAN PEYGAMBERİ OLUŞU VE HERKESİ İSLAM DİNİNE DAVET EDİŞİ M. Asım KÖKSAL	79 - 128

HACCIN HİKMETLERİ

*Doç. Dr. Musa K. YILMAZ
Din İşleri Yük. Kurl. Uzm.*

1954 yılında Mardin Tuhup'ta doğdu. İlk tahsilini Mardin'de, İmam Hatip Lisesini Diyarbakır'da bitirdi. 1979 yılında Erzurum İslami İlimler Fakültesinden mezun oldu. 1981 yılında aynı fakülteye bağlı olarak doktora yapmaya başladı. 1986 yılında doktor, 1988 yılında doçent oldu. Arapça, İngilizce ve Farsça biliyor. Cizre Müfessili iken Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu uzmanlığına atanan YILMAZ, evli ve dört çocuk babasıdır.

GİRİŞ:

Haccın Tarifi: İslamda ibadetler "mali", "bedeni", "hem mali hem bedeni" olmak üzere üç kısımdır. Zekat ve sadaka-i fitr mali ibadetlerin örneğini teşkil ederken, namaz ve oruç bedeni ibadetlerin örneklerini oluşturmaktadır. Hac ise, hem mali hem be-

deni ibadet kısmının örneği durumundadır. Bu sebeple, İslamın beşinci rüknü olan hac, adeta diğer rükünleri de - bir cihetten - içine alan çok yönlü bir ibadettir. Namaz ve oruç gibi bedeni bir ibadet olduğuna kadar, zekat, gibi mali bir ibadettir. Hac nefis ve bedenle yapılan bir mücahede olması bakı-

mından da cihada benzemektedir.

Haccın Farziyeti: Farziyeti Kur'an ve Sünnet'le sabittir. Kur'an-ı Kerim, "Gücü olan herkesin o eve (Kabe'ye) gidip hacetmesi insanlar üzerinde Allah'ın hakkıdır." (1) ayetiyle haccın farz olduğunu bildirmiştir. Ömür boyunca bir defa yerine getirilmesi gereken hac ibadeti, H. 9. yılında farz kılınmıştır(2). Haccın farziyetini bildiren mezkur ayetin nüzulünden sonra resul-i Ekrem (s.a.s) çevresindeki müminlere bir hutbe irad etmiş ve: "ey İnsanlar, hac yapmak size farz kılındı." buyurmuştur. Hz. Peygamber'i dinleyenlerden Akra b. Habis adında bir sahabi: "Her sene mi Ya Rasullallah?" diye sorunca, Resulullah (s.a.s): "Evet, deseydim sene de bir kez size vacip olurdu. O zaman siz onu yerine getiremezsiniz. Hac bir keredir. Fazla yapan nafîle işlemiş olur." buyurmuştur.(3)

Haccın farz olduğunu bildiren yukarıdaki ayetin sonunda yeralan "Ve men kefere" (Kim inkar ederse, şüphesiz Allah bütün alemlerden müstağnidir.) kısmı, haccın farziyetini teyid ettiği gibi onu inkar ve terkedenleri de kınamaktadır. Burada, farzın karşılığında "küfür" yer almıştır ki, hacı terketmenin müslüman işi olmadığını ifade eder. İbni abbas'tan gelen rivayette göre "inkar edenler"den maksad haccın farz olmadığını iddia edenlerdir(4).

Haccı bile bile terketmenin ağır bir suç olduğu hususu hadislerden

de anlaşılmaktadır. Resulullah'ın (s.a.s) "Kendisini Beytullah'a ulaştırarak kadar azık ve yol masraflarına malik olduğu halde hacı terkeden bir kimsenin Yahudi ya da Hıristiyan olarak ölmesinde bir sakınca yoktur."(5) şeklindeki tehditleri çok manidardır. Yapılan sahih rivayetlere göre Hz. Ömer (r.a) şöyle dedi: "Bana öyle geliyor ki, şu bazı yerleşim merkezlerine adamlar gönderip, durumu müsait olduğu halde hacca gitmeyenlere cizye uygulansınlar. Çünkü onlar müslüman değildirler."(6) ancak ayette geçen "Men kefere" ifadesi, Allah'ın emrine uymayan ve maddi imkana sahip olduğu halde hacca gitmeyen kimsenin kafir olduğunu ifade etmez. Bu şu demektir: Bir kimse Allah ve Rasulüne inanıp şehadet getirdiği halde bazen bir kafirin davrandığı gibi davranabilmektedir.(7) Buradan şu neticeye varabiliriz: Kafirin her sıfatının kafir olması gerekmediği gibi müslümanın her sıfatının da İslami olması gerekmez. Müslüman bazen kafirin amelini, kafir de müslümanın amelini işleyebilir. İstenilen bir durum değilse de, bu tür çelişik haller pratikte görülebilmektedir.

Haccın Fevriliği: Haccın ömürde bir kez farz olduğu hususunda ittifak olmakla birlikte, vücubun şartları tahakkuk ettiğinde hemen hacca gitmenin gerekli olup olmadığı konusunda ihtilaf vardır. Bir kısım müctehidler, vücub şartlarını haiz olan bir mükellefin hemen hacca gitmesinin vacib olduğunu ifade ederken, bazıları hacı

tehir etmenin bir sakıncası bulunmadığını ileri sürmüşlerdir.

İmam Ebu Hanife, Ebu Yusuf, Malik ve İmam Ahmed b. Hanbel, hac ibadetinin fevri olduğunu, onu tehir eden kimsenin günahkâr olduğunu belirtmişlerdir. Bu müctehidlere göre, "*Kendisini Beytullah'a ulaştıracak kadar azık ve yol masrafına malik olduğu halde hacca gitmeyen bir kimsenin Yahudi, veya Hıristiyan olarak ölmesinde bir sakınca yoktur.*" hadisi, hacın fevri bir ibadet olduğuna delildir. İmam Şafii ve Muhammed ise, hacın fevri olmadığını, onu tehir eden kimsenin de günahkar olmayacağını söylemişlerdir. Müftabih olan görüş budur. Bu imamlara göre "*Gücü yeten herkesin o eve(kabe'ye) gidip hacetmesi...*" ayetinde vakit tayin edilmemiştir. Bu duruma göre hac ömürde bir kez ve herhangi bir zamanda eda edilebilir. Çünkü Peygamber (a. s. s) H. 8. yılında Mekke'yi fethettiği halde H. 10. yılında hacca gitmiştir. Eğer hac fevri olsaydı Resulullah tehir eder miydi?(8) Hatta İmam Şafii'ye göre hac ibadetini eda ettikten sonra irtidad eden (el'iyazu billah) bir kimse, bilahare müslüman olduğu zaman hacı iade etmesi gerekmez.(9)

Bununla birlikte hacca gitmekte acele etmek efdaldır. Nitekim Peygamber (a.s.s): "*Hacca gitmek isteyen bir kimse acele etsin. Çünkü hiçbiriniz başına neler gelebileceğini önceden bilemez.*" (10) buyurmuştur. Şu halde müslüman genç iken ibadetini yerine

getmelidir. Ömrün vefa edip etmeyeceği malum olmadığı gibi, uzun ve sıkıntılı bir yolculukta başkasına yük olmak suretiyle hacca gitmenin hoş karşılanacak bir yanı yoktur. Üzülecek belirtmek gerekirse, ötedenberi müslümanlar arasında, hac ibadetinin gençlere yakışmadığı, hacca gitmek için kişinin yaşını başını alması gerektiği yolunda şeytanca kanaatler mevcuttur. Müslümanın bu tür iddia ve hurafelere karşı uyanık olması, bu gibi asılsız şeylere itibar etmemesi gerekir. Bugün özellikle Anadolu hacılarının büyük ekseriyeti yaşlıdır. Bu durum, gerek yolculuk sırasında gerek Mekke'ye intikalden sonra menasikin ifası sırasında bir takım zorluklara sebep olmaktadır.

Hacın Zamanı, Mekke ve Beyt'in Kudsiyeti: Hac, belli bir zaman ve mekânda yapılan sosyal ağırlıklı bir ibadettir. Hac mevsimi, kame-ri aylardan Zilhicce'nin ilk on günüdür. Hac bilinen aylardadır."(11) ayeti bu hususu açıkça ifade etmektedir. Allah, "*Andolsun fecre (tan yerinin ağarmasına) ve on geceye.*" (12) buyurarak hac mevsimi olan Zilhicce'nin günlerine kasem etmiştir(13) Öteyandan, hac ibadetinin yapıldığı yer olan "Mukaddes Mekke"de, Kur'an'ın iki ayrı Suresinde "el - Beled" şeklinde yer almış (14) ve bu surelerde Allah Mekke'ye kasem etmiştir. Kur'an'daki kasemlerin asıl maksadının, konunun önemini vurgulamak olduğu gözönünde bulundurulduğu zaman(15). Mekke'nin, Kabe'nin ve hac ibadetinin ind-i ilahi-

deki ehemmiyeti daha iyi anlaşılacaktır.

"Beyt"(ev) kelimesi, Kur'an'ın bir çok yerinde geçmektedir. Ancak bir ayetten "Beyt"ten maksadın "Kâbe" olduğu anlaşılıyor(16). Kâbe Allah'ın evidir. Mümin Allah'ı görmediği halde Ona ibadet etmek, onun emirlerine itaat etmek ve Ona boyun eğdiğini göstermek istiyor. Bu yüzden İslamiyet Beyt'i (Kabe'yi) evin sahibi olan Allah'ın sembolü olarak kabul eder. Evet Kabe bir semboldür. Mü'min (Haşa) Allah'ın resmini ya da heykelini yapmaya mecbur değildir. Çünkü ev, sahibinin varlığına delalet eden en büyük delildir. Hadis-i Şerif'te "*Hacerü'l - Esved, Allah'ın yeryüzündeki sağ eli mesâbesindedir.*" (17) buyurulmuştur. Resulallah'ı görmeyen müminler, bey'at etmek için sağ elini Allah'ın yemini olan Hacerü'l - Esved'in üzerine koyduğunda Allah ile bey'at etmiş olur(18).

Kabe'nin yerine ve tarihine dikkatle baktığımız zaman. Allah'ın onu kendi evi olarak tayin ettiğini gösteren deliller buluruz. Her şeyden önce Kabe çok verimsiz bir yerde yapılmış olmasına rağmen Allah onu, orada yaşayanlara bir rızık kaynağı durumuna getirmiştir. Vaktiyle Hz. İbrahim (a.s): "*Rabbimiz, ben çocuklarımdan bazısını senin Beytü'l - Haram'ın yanında, ekinsiz bir vadide yerleştirdim. Rabbimiz, namaz kulsınlar diye (böyle yaptım.). Artık sen de, insanlardan bir takım gönülleri onları sever hale getir*

ve onları çeşitli meyvalarla rızıklandır ki şükretsinsinler." (19) şeklinde dua etmişti.

Diğer taraftan, İslamdan önce bütün Arabistanda 2500 yıldan beri süre gelen karışıklılara rağmen Kabe ve çevresinde barış ve güvenlik hüküm sürmekteydi. Çünkü Hz. İbrahim(a.s) Mekke'nin güvenliği için de, "*Rabbim, bu şehri güvenli kıl, beni ve oğullarımı putlara tapmaktan uzak tut.*"(20). şeklinde dua etmişti. Hz. İbrahim'in duaları en iyi şekilde kabul edildiği için senenin dört ayında, Kabe'nin hürmetine bütün arabistan'da barış vardı.

Bir başka işaret de, Kabe'yi yıkmak için Resulallah'ın doğumundan 52 gün evvel Mekke'ye saldıran Ebrehe ve ordusunun Allah'ın gazabına uğramasıydı(21). Bu tarihi vakaları bildiren ayetlerin nüzulü vaktinde, her arab Fil Vak'ası'nı bütün ayrıntılarıyla biliyordu. Hatta olayı bizzat yaşayanlar bile mevcut idi. Bu itibarla, Kabe'nin kudsiliyeti, cehaletin en karanlık günlerinde bile o kadar saygı uyandırmıştır ki, kana susamış iki düşman bile Beytü'l - Haram'da birbirine dokunamıyorlardı(22)

Görülüyor ki, Hac ibadeti zamanların en efdalinde ve mekânların en hayırlısında yapılagelen bir ibadettir. Kur'an da yer alan bir çok ayet bu mukaddes zaman ve mekandan söz eder. Numune için üç ayetin mealini veriyoruz:

"Bir zamanlar İbrahim'e Beyt

(Kabe)'nin yerini açıklamış ve (Ona söyle demiştik): "Bana hiç bir şeyi ortak koşma ve tavaf edenler, kıyamda olanlar, rüku ve secde edenler için evimi temizle. İnsanlar içinde hacı ilan et. Gerek yaya gerek uzak yollardan gelen yorgun develer üzerinde sana gelsinler. (Gelsinler ki), kendileri için bir takım faydalara şahid olsunlar. Ve Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği hayvanlar üzerine belli günlerde (onları kurban ederken) Allah'ın adını ansınlar." (23).

Bu ayette yer alan "*Kendileri için bir takım faydalara şahid olsunlar*" kısmına dikkatle bakıldığı zaman hacın bir çok hikmetleri bulunduğu anlaşılacaktır. Şüphesiz hacın hikmet ve faydaları sayılmayacak kadar çoktur. Ferdi mali ve sosyal faydaları olduğu kadar, iktisadi, ruhi ve ilmi faydaları da vardır. İbni abbas'a göre "ayette yer alan "fayda" kelimesi, dünyevi ve uhrevi olmak üzere iki türlü menfaati ifade eder. Hacıların kestiği kurban etinden yemeleri, ayrıca hac menasikini ifa ederken yaptıkları ticari işler dünyevi menfaat bölümüne girer. Uhrevi menfaat sadece Allah'ın rızasıdır(24). Ancak "Menafi'un" kelimesinin, umum ifade edecek şekilde nekre olarak zekredilmesi "fayda ve hikmetleri"nin çok yönlü olduğunu gösterir(25). Biz hacın bu fayda ve hikmetlerini bir kaç başlık halinde kısaca alacağız.

I - TEVHİD AKİDESİ AÇISINDAN:

Daha evvel de ifade ettiğimiz gibi hac, Allah tarafından farz kılınan ve islam dininin temellerinden olan bir ibadettir. Bu itibarla, sırf Allah'ın emrini yerine getirmek, bir başka ifadeyle ubudiyet vazifesini yerine getirmek maksadiyle yapılır. "Kurbiyet" dediğimiz Allah'a yakın olmanın yolu ibadetten geçer. Hac da kurbiyet için yapılan en önemli ibadetlerden biridir.

Hac, Allah'ın emir ve yasaklarını kabul etmenin, Onun hükmüne razı olmanın, onun kaza ve kaderine teslim olmanın, Rabbu'l - Alemin olan Allah'ın nizamını bütünüyle kabul etmenin bir ifadesidir. İbadetlerin, sayılmayacak kadar çok hikmetleri olmakla birlikte, yerine getirilmesindeki tek illet Allah'ın emridir. Eğer bazı hikmet ve faydalar ibadetin gayesi ve illeti olarak kabul edilirse o ibadet batıl olur. Şu halde ibadetin ruhu ihlastır. Hikmet ve faydalar birer tercih edici sebep olabilirler(26).

Cenab-ı Allah'ın emir ve nehiyelerine itaatı temin etmek için, öncelikle O'nun azametini zihinlerde tesbit etmek gerekir. Bu tesbit de ancak iman esaslarıyla, yani imanın bir bütün halinde tecellisiyle mümkün olabilir. İmanın kuvvet bulup kamil olabilmesi için de ibadet gerekir. Çünkü ibadet, insanın fikrini yaratıcısına çevirir. İstidatlarını geliştirir, mal ve arzularını tahakkük ettirir. Fikirlerini geliştirip nizam ve intizam altına sokar. İnsandaki şehvi ve nefsanî duyguları sınırlandırdığı gibi iç ve dış organlarını ve

duygularını kirleten pislikleri siler. Hülâsa ibadet, kul ile Allah arasındaki en büyük vasıtaadır.

İşte hac insanı Allah'a ulaştıran bir ibadettir. İnsan aklı, haccın bir çok menasikini idraktan acizdir. Halk arasındaki deyimiyile şeytan taşlama, Hacerü'l - Esved'in öpülmesi, say ve tavafın ilk üç şartında koşuş ve Müzdelife'de uyumak gibi menasikin hikmetlerini bilmemek, hac ibadetinin ulviyetine zarar vermez; aksine onu daha da yüceltir. Çünkü hacta yapılan bütün menasik, "Şe'air-i diniye" dediğimiz dinin önemli alametlerindendir. Bu şe'airin yerine getirilmesinde, Allah'ın sevdiklerini sevmek, dostlarına dost ve düşmanlarına düşman olmak gibi çok büyük hikmetler saklıdır. Cemrelere taş atmak, şeytanlardan ve şeytan gibi düşünen insanlardan sakınmayı ifade etmez mi? Şu halde hac menasikini yerine getirmek, Kur'an-ın ifadesiyle, Allah'ın işaretlerine (hac ibadetlerine)(27), ya da Allah'ın yasaklarına saygı göstermektir (28).

"Hac" denince hiç şüphesiz ilk akla gelen Kabe'dir. Kabe "Beytüllah" (Allah'ın evi) olarak yeryüzündeki tevhidin sembolüdür. Kabe'yi tavaf eden, ya da Hacerü'l - Esved'i öpüp selamlayan mümin, bunların gerçekten birer taş olduklarını bilir. Nitekim Hz. Ömer'in (r.a) Hacerü'l - Esved'le ilgili olarak söylediği şu sözü ne kadar mânidardır!: "*ey taş, senin ne zarar ne de menfaat veren bir taş olduğunu biliyorum. Eğer Resulullah'ın (s.a.s) seni*

öptünü görmeseydim seni öpmeyecektim."(29). Hz. Ömer'in bu sözü, dini meselelerde kanun koyucunun emrine kesin bir teslimiyeti ifade ettiği gibi, hikmetini bilmediğimiz emirlere tabi olmanın da gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Zira peygambere ittiba konusunda, onu harfiyyen takip etmek dinin önemli bir kaidesidir.(30)

İşte Kabe, bir semboldür. fakat bu sembol bütün müslümanların bir tek Allah'a ibadet ettiklerini göstermektedir. ayrıca bütün insanların tevhide yönelmeleri için bir çağrı niteliğini taşıyor. Bu manaya delalet için Allah şöyle buyruyor: "*Allah Kâbe'yi, o Beytü'l - Haram'ı insanlar için hayat ve güven kaynağı yaptı*" (31) şu halde bazı ibadetlerin hikmetleri bilinmeyebilir. Bu takdirde ibadet terkedilmez. Zira önemli olan ibadetlerin yerine getirilmesidir.

Hac ibadetinde gördüğümüz menasik, Hz. İbrahim'den (s.a.s) kalma ibadet şekilleridir. Ancak islamda nönceki cahiliye arabları birçok şey gibi hac ibadetini de değiştirmişlerdi. Tevhid evi olan Kabe'yi bir sürü putla doldurarak, adadıkları kurbanların bir kısmını putları için kesiyorlardı. Hz. Peygamber (s.a.s), hicretin 9. yılında ilk hac emiri olarak Hz. Ebubekir'i tayin etmişti. Hac emiri Hz. Ebubekir *yol* a çıktıktan sonra arkasından, islam devletinin aldığı bazı kararları Mekke'lilere tebliğ etmek ve Tevbe sure'sinin ilk 30 ayetini Arafatla okumak üzere Hz. Ali (r.a) gönderildi.

Hız. Ali Őu hususları tebliğ etmekle görevlendirilmiŐti:

1. Bundan böyle hiŐbir mŐŐrik Kabe'yi tavaf etmeyecek.

2. KimŐe ıplak olarak kabe'yi tavaf etmeyecek(32).

Böylece, cahiliye devrinin kötü geleneklerinden olan Kabe'yi çıplak olarak tavaf etme geleneği sona ermiŐ oluyordu.

Hız. Peygamber (a.s.s) bir hadisinde "*Haceru'l-esved, allah'ın yer yüzündeki sağ elidir*(33). buyurmuştur. Birçok hadis alimi bu hadisin sahih olduğunu söylemekle beraber, sahih olup olmadığını bir tarafa bırakarak ifade ettiği mana üzerinde duralım:

"Hacerü'l-Esved'in tavaf için bir başlangıŐ olduğunu düşündüğümüz zaman, onunla beyat etmenin ne kadar anlamlı olduğunu anlamakta güçlük çekmeyiz. Hacerü'l-Esved'in karşısında durup tavafa niyet eden bir mümin, "*Allahümme imanen bike*" dediği an Allah'la beyat etmiş gibidir. Yani "Ya Rabbi, taŐa değil, sana iman ederek; hürafelere değil, senin kitabına inanarak senin ahdin olan halis tevhidi yerine getirerek ve senin Rasulün olan Hız. Muhammed'in sünnetine uyarak tavafa başlıyorum." diyor.

Hac ibadetini yapmak üzere Kabe yollarına düşen bir mümin, Allah'ın davetine icabet etmiş, bir başka deyiŐle, vicdanındaki imanın sesine kulak vermiştir. Bütünü dünyevi meseleleri bir tarafa bırakıp, bir nevi, ahire-

te hazırlık yapmak üzere, Halis bir niyetle Allah'ın evi olan Kabe'ye yönelmek, imanın zirvesini gösteren bir olaydır. Bu manayı her hacının yüzünde okumak mümkündür. Özellikle ilk tavaf (küdüm) ve ilk say esnasında hacılarda görülen heyecan, onlarda zirveye çıkan imanın alametleridir. Bu mana, Arafat'ta daha net bir şekilde herkesin yüzünde okunur. Günah kirlerinden temizlenmek için yalvaran milyonlarca müminin, yüzlerini Allah'ın rahmet kapılarına doğru çevirerek mutlu ve umutlu bir bekleyiŐ içinde olmaları, tevhid akidesi açısından çok manidardır. Sanki bu insanlar ölmüş, berzah alemine göçmüş, sonra nefh-i surla kabirlerinden kalkmış ve arasat meydanında toplanmışlar gibi bir halleri vardır. Arafattaki tevhid çok güçlüdür. Bütün müminler huşu içinde hep bir ağızdan Allah'tan mağfiret talep ediyorlar. Allah'ın rızasına nail olmak, kokusunu aldıkları cehennem'den kurtulmak için Allah'a yalvarıyor, Allah'ın varlığını ve birliğini yüksek bir seda ile ilan ediyorlar.

II. RUHİ AÇIDAN:

Hac mevsimi, adeta ibadet için bir ferağat zamanıdır. Bilindiđi gibi insanı dünyaya bağlayan üç şey vardır. Vatan, çoluk - ocuk ve dünya malı. Hac ibadeti insanı dünyaya bağlayan bu üç kuvvetli rabıtayı zayıflatıyor. İnsanı bu meŐgalelerden koparıp tamamen ahirete yöneltiyor. Bu açıdan hac, insanda cihad ruhunun kuv-

vetlenmesine sebep olduğu gibi, kardeşlik ruhunun kuvvetlenmesi ve ruhun manevi gıdalarla beslenmesi için iyi bir fırsattır.

1. Cihad ruhunun Kuvvetlenmesi:

"Amellerin en efdali nedir?" diye Resulullah'a (a.s.s) sordular. "Allah ve Rasulüne imandır." buyurdu. "Sonra hangisidir?" dediler. "Allah yolunda cihadıdır." buyurdu. "Sonra hangisi?" diye sorulduğunda: "Allah katında makbul bir haktır." buyurdu (34).

Kur'an ve hadis örfünde "fi sebillillah" tabiri genelde cihadı hatırlatır. Ancak bu deyim hac için de kullanılmıştır(35). Az önce zikrettiğimiz hadis-i şerife dikkat ettiğimiz zaman, hac ibadetinin, Allah'a iman ve cihadtan sonra amellerin en efdali olarak zikredildiğini görürüz. Hatta hac, bir anlamda cihad kabul edilmiştir. Zira hac mümine cihad ruhunu aşılamaaktadır. Hz. Aişe'nin, "Amellerin en efdali cihad'tır. Kadınlar için cihad yok mudur Ya Rasulallah?" şeklindeki sorusuna Rasul-i Ekrem (s.a.s) şu cevabı vermiştir: "Hayır, ancak en büyük cihad, Allah katında makbul olan bir haktır.(36). Bu itibarla hac, mümine cihad sevabını kazandıran ve onu cihad için hazırlıklı hale getiren ruhi bir ibadettir. Bir diğer hadise göre, "Allah yolunda gazaya giden, hac ve ümreye gidenler, Allah'ın elçileridir (ibnu maceh, menasik, 5)

Hacca giden müminde, manevi bir haz vardır. Mümin bu bilinmez se-

vinçten dolayı intibaha gelir. Müslüman olduğunu ve Resulullah'la başlayan tebliğlen kıyamete kadar devam ettiğini şuurlu bir şekilde idrak eder. O yüzden evine döner dönmez, çocuklarından başlamak üzere islamı tebliğ edeceğine azm. ve gayret eder. Hac ibadeti esnasında yerine getirdiği menasik, ona Hz. Muhammed'in (s.a.s.) ümmeti olduğunu hatırlatır. Mümin, hayatını Kur'an ve sünnete göre ayarlaması gerektiğini anlar. İslamı yaşaması gerektiği hususunda en ufak bir şüphesi kalmaz. Kur'an'ın ruhuna uygun bir hac eda eden bir mümin, Hz. Peygamber'in ifadesiyle "anasından yeni doğmuş olarak günahsız bir şekilde" evine döner(37).

Hasılı, hac cihad eğitimini veren bir ibadettir. Müminin oturuşu, kalkışı, yolculuğu, nizamı ve intizamı, bütün davranışları, Onun sıkı bir disiplin altında olduğunu hatırlatır. Mümin hac ibadeti süresince adeta bir ihtiyat kuvveti gibi bir seferberlik eğitimini görür. Dinine, namusuna ve vatanına en ufak bir saldırı karşısında hiçbir fedakarlıktan çekinmez.

Yalnız aklımıza hemen bir soru gelebilir: "Haccın manaları nerde, hac ibadetini yapmak için hacca gidip gelen bugünüm müslümanları nerede?" "Bir şey bütünüyle elde edilmediği zaman bütünüyle terkedilmez". Kaidesince, bugünüm müminlerin ekseriyeti haccın ulvi manalarından habersizdir, diye hac ibadeti terkedilmez. Çünkü Kur'an-i Kerim, "Gücünüz yettiği ka-

dar Allah'tan korkun." (38) buyruyor. Her asırda, her devirde Allah'a itaat edilmiş ve kıyamete kadar da itaat edenler olacaktır. Ancak sahabe-deki hassasiyeti 20. asrın insanlarında aramak elbetteki hatalı olur.

2. Ruhun Gıdası Olması: Mümin hac ibadetiyle manevi, bir doyuma ulaşır. Hac menasiki, ruhunda gıda tesiri yapar. Allah korkusuyla kendine gelir. Duygu ve düşüncelerine Allah korkusu hakim olur. İbadete devam etme ve günahlardan çekinme konusunda yeni bir şevk ve gayrete sahip olur. Ondaki Allah ve peygamber sevgisi doruk noktaya ulaşır. Allah'ın dostlarına dost ve düşmanlarına düşman olmayı bir ibadet şuuruyla idrak eder.

O hatıra dolu topraklarda adım attıkça ruhuna ve kalbine asr-ı saadetten bir pencere açılır. Dünyanın en ileri devletlerine en kıt imkanlarla islamiyeti tebliğ eden sahabe-i kiramla birlikte dolaşır. Mekek ve Medine'den bütün dünyaya yayılan Kur'an nurunun ne kadar büyük bir nimet olduğunu anlar. Kendisinin de böyle büyük bir nimete sahip olduğunu farkeder. Allah'ın bu nimetine şükreder. Hadiste ki ifadesiyle "mebrur" olan, yani Allah yanında makbul olan bir hac ifa etmiş olur. Resulullah (s.a.s), "*Mebrur olan (yani Allah yanında makbul olan) hacın mukafatı ancak cennettir.*"(39) buyruyor.

Hac, günahlardan çekinmeye, takvaya bir vesiledir. Allahu Taala, "hacda kadına yaklaşmak, günaha gir-

mek ve kavga etmek yoktur. Siz ne iyilik ederseniz Allah onu bilir. Kendinize azık alın, çünkü azığın en iyisi takvadır (40). buyruyor. Arefe günü, Ramazan ayları gibi birçok insanın Cehennem'den azad edildiği bir gündür .Hz. Aişe'nin rivayetine göre Resulullah (s.a.s), "arefe günü kadar, kulların ateşten azad edildiği bir başka gün yoktur (41). buyurmuştur.

Arafat'ta toplanan müminler, uzun bir yolculuk ve ağır sıkıntılardan sonra yurtlarından ve sevdiklerinden ayrı bir yerde, duanın şartlarının tahakkuk ettiği bir halet-i ruhiye içinde günahlarının affını Allah'tan diliyorlar. Mübarek mevkilerde, mübarek zamanlarda ve huşu içinde yapılan duanın makbuliyeti, rahmet-i ilahiye-den kuvvetle ümid edilir. arafat'ta toplanan müminler, hayatlarının geri kalan bölümünde islama hizmet ederek sevabı bol, günahı az bir mümin olarak Allah'a kavuşmak istediklerini, lisan-i halleriyle ifade ediyorlar.

Öldükten sonra tekrar dirilişte, haşir meydanına böyle vücudu ihramlı ve telbiye ile gitmek istiyorlar. Bu yüzden Arafat'taki müminlerde ruhani bir neşve, kalbi bir itminan ve nefsi bir rahatlık görülmektedir. onlar ruhen, zaman ve mekan sınırlarını aşip adeta bir nevi miraca mazhar oluyorlar.

3. Kardeşlik Ruhunu takviye etmesi: Hac ibadetini yapmak üzere yola çıkan bir mümin, ilk defa milyonlarca insanın kardeş olduğunu far-

keder. Evvelce nazari olarak bildiği İslam kardeşliğinin ne kadar güçlü olduğunu anlar. Bütün müminlere karşı samimi bir kardeşlik duygusunu hissetmeye başlar .Yeryüzünün neresinden gelirse gelsin, rengi, dili ve ırkı ne olursa olsun bütün müminlerin kardeş olduğunu müşahede eder. "*Müminler ancak kardeştir.*"(42) ayetinin büyük bir kal'a olduğunu idrak eder, hemen o metin ve sarsılmaz kal'aya sığınır.

Resul-i Ekrem (s.a.s) haccın mebrur, yani makbul olabilmesi için bazı şartlar zikretmiştir. "*Yemek yedirmek, güzel söz söylemek ve selamı yaymak.*"(43) Hac yolculuğu maşakatli olduğu için, hacı, müslüman kardeşinden gördüğü bazı eziyetlere sabrederse hadiste "*güzel söz söylemek*" şeklinde ifadesini bulan prensibe uymuş olur. Keza muhtaç olanlara yardım elini uzatarak onların sıkıntılına ortak olmak suretiyle, hadiste "*yemek yedirmek*" şeklinde geçen esasa uymuş olur .Dünyanın değişik bölgelerinden gelen müslüman kardeşleriyle tanışmak, onların dert ve sıkıntılına ortak olmak suretiyle de, hadiste "*selamı yaymak*" şeklinde ifadesini bulan prensibe uymuş olur. Görüldüğü gibi mebrur bir hac; kardeşlik ruhunun kuvvetlenmesini sağlamaktadır.

III. RUH VE BEDEN TERBİYESİ AÇISINDAN:

Haccın farz olduğunu bildiren Kur'an ayetinde "İSTİTA'A" (gücü yetme) gibi bir ifadenin yer alması,

hac ibadetinin, yerine getiriliş biçimi bakımından zor bir ibadet olduğunu, maddi ve manevi sıkıntılarla dolu bir ibadet olduğunu ifade eder. Bu açıdan denilebilir ki, hac ibadeti, sıkıntılara göğüs germe ve her şeye sabretme eğitimidir. Alışılmış adet ve taklidleri terkedip yepyeni bir muhite giden mümin, alıştığı çevreden koptuğu için hayatını yeni kurallara göre tanzim etmek mecburiyetindedir. Bir çok kişi belki de hayatlarının en uzun yolculuğuna çıkmış bulunuyorlar. Yoru-cu ve uzun yolculuk, değişik havalar, özellikle sıcak güneşin altında uzun süre kalmak gibi zorluklarla karşılaşan mümin, nefisini, ruhunu, kalbini ve topyekün vücudunu yeni bir disiplin altına sokmak zorunda kalır. Uyku, istirahat, yemek ve içmek gibi alışkanlıkları bile altüst olan müminin hac mevsimi süresince gösterdiği feragat tam bir zühd ve takva eğitimidir. Denilebilir ki, güzel görmek ,güzel düşünmek, güzel söylemek ve hepsinden önemlisi güzel yapmak; sınırlarına, diline ve beline hakim olabilmek için en iyi eğitim şekli hac ibadetidir. Hacı bu eğitim dönemi sonucunda eski huylarını terketmiş, yeni ve güzel huylar edinmiş olarak memleketine döner.

Hac insanı dünya malına ve maddeye bağımlı olmaktan kurtardığı için cimrilik, benlik ve benzeri kötü huylar, yerlerini cömertlik, kerem ve tevazu gibi güzel huylara terkederler. Zaten hadiste anlatılan "*hacc-i mebrur*"un alametleri de bu güzel huylar-

dır. Yine hadisin ifadesiyle, madem insan "*annesinden doğduğu gün gibi günahsız*" olarak evine dönüyor, o halde hacı en güzel ahlakla dönmelidir. aksi takdirde, üstlendiği görevi yerine getirmiş sayılamayacağı gibi bir sürü sorumluluğu da üstüne yükler.

Tavafa başlamak üzere Hacerü'l-Esved'in karşısına geçen mümin okuduğu duada şunları söylüyor: "*Allahum, sana iman ederek, sana verdiğim söz ve ahde bağlı kalarak ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sünnetine uyarak bu ibadeti yapıyorum.*" Mümin bir bakıma Allah ile Bey'at anlamına gelen Hacerü'l-Esved'i selamlaması esnasında verdiği bu sözü yerine getirebilmek için Kur'an'a uyması ve islam ahlakıyla ahlaklanması gerekir.

Hac, vücudun gelişmesi açısından da çok önemli bir ibadettir. Değişik iklimlerde yaşayan, farklı kalitedeki suyu içmeye ve farklı havayı teneffüs etmeye alışan insanların vücudu, birdenbire hava değişimine uğramaktadır. Yüksek yaylalarda yaşayan insanlar için Mekke ve çevresinin havası, elbetteki olumsuzluklarla doludur. Buna rağmen soğuk ülkelerden gelenlerin kendilerini bu farklı iklimle alıştırmaya çalışmalarını beden sağlığı açısından çok önemli bir olaydır. Müminin temizliğe azami derecede dikkat etmesi, müslümanın hayatında koruyucu hekimliğin önemli bir yer tutması gibi hususlar, insan bedeninin zarar görmeden veya en az zarar ile yeni şartlara uyum sağlamasını kolay-

laştırmaktadır.

Vücudun dinamizmini ve hareketliliğini koruyan bir diğer husus da, menasikin edası esnasında yapılan zorunlu hareketlerdir. Tavaf ve sayde koşmak, Arafat'a çıkmak, Arafat'tan Müzdelife'ye intikal etmek, Cemrelere taş atmak için Mina'ya gidiş, ihramdan önce ve sonra yıkanmak, tıraş olmak, kurban kesmek, uzun süre açık havada ve güneş altında kalmak... bütün bunlar, insan vücudunun yeni şartlara adapte olabilmesi için gelişmesini sağlayan bir dizi bedeni hareketlerdir.

IV. İSLAMDAKİ EŞİTLİK AÇISINDAN:

İbadetlerden asıl maksadın, Allah'ın emrini yerine getirmek olduğunu söylemiştik. Ancak hac gibi çok yönlü bir ibadetin, İslam ahlakı ve sosyal adalet içinde yer alan eşitlik ilkesiyle de ilgili olduğu hususu inkar edilemez.

İslamiyet, ortaya koyduğu değerlerin hiçbirisini nazariyatta bırakmamış, aksine hepsini birer ibadet türü içinde tatbikat sahasına koymuştur. Böylece mümin akide planında, islami değerleri ancak ibadet şuuruyla idrak etmiş olur. Sosyal adalet içinde vazgeçilmez bir bölüm olarak kabul edilen eşitlik ilkesi de bu yüksek değerlerden biridir. Hac ibadetine iştirak eden sütun müminlerin farklı farklı ve kimi güzel elbiselerini bir tarafa bırakıp oldukça basit ve ölü kefenine benzeyen bir beze bürünmeleri, üstelik bu

hususta zengin ve fakir arasında hiç bir ayırımın yapılmaması, eşitliği simgeleyen en büyük örneklerden biridir. Bu eşitliğin, manasikin ifası boyunca devam etmesi, zengin, fakir, genç, ihtiyar herkesin aynı şekilde belli ibadetlerle mükellef olması, İslamın eşitlik ilkesine verdiği önemi gösterir. tavafta, bir günlük yiyeceği olmayanlarla, tonlarla altına sahip olanların aynı çizgide ve aynı yönde dönmesi dünyanın hiç bir sisteminde görülmemiştir. Sosyal ve siyasal durumları farklı olan milyonlarca insanın Arafat dağında bir arada bekleyişleri nek adar manidardır!(44)

Kureyş'liler kendilerini diğer insanlardan daha şerefli kabul ettikleri için cahiliye döneminde onlarla birlikte Arafat'a çıkmazlardı. Herkes arafat'a çıkarken onlar Müzdelife de bekliyorlardı(45). Kur'an-i Kerim, haksızlık ve şitsizlik üzerine bina edilen bir çok cahili adet gibi bunu da iptal etti. Kur'an şöyle diyordu: "... *Sonra insanların akın akın döndüğü yerden sizi de akın edin ve Allah'tan mağfiret dileyin.*"(46). Öyle ya, madem kimsenin kimseden üstünlüğü yoktur. Maden eşitlik ve ihlas ibadetlerin esasıdır. O halde ibadet kasdiyle ayrı yerlerden gitmenin ne anlamı olabilir? Nitekim Resul-i Ekrem (s.a.s), nesebiyle övünen ve bir ırkın üstünlüğünü iddia eden ve kıyamete kadar gelip geçecek bütün insanlara şu evrensel sözlerini söylemişti: "*ey İnsanlar! Rabbiniz birdir. Babanız birdir. Bilmiş olunuz ki, arabın aceme, acemin araba, siyah*

ırkın kırmızı ırka, kırmızı ırkın siyah ırka bir üstünlüğü yoktur. Üstünlük ancak takva iledir."(47) Resulallah (s.a.s) bu sözlerini veda haccında irad buyurduğu meşhur hutbesinde söylemişti.

Kur'an-ı Kerim'in ifadesine göre (Hac, 25) kimse kimseyi, ibadet için yapılan Mescidü'l-Haram'dan alıkoyamaz. Kur'an'da, "gerek yerli, gerek dışardan gelen bütün insanlar için bir mabed olarak yapılan Kabe'de, "zulme taraftar olanlar ağır biçimde tehdit edilmişlerdir. Bu da eşitliğin bir diğer boyutu.

V - SOSYAL AÇIDAN:

Hac, sosyal yönü ağır basan bir ibadettir. Çünkü müslümanlar arasında sosyal yardımlaşma ve dayanışmaya vesile olmaktadır. esasen diğer ibadetlerin de sosyal yönü vardır. Namaz, mahalle ve cuma mescidlerinde müslümanlar arasında bir dayanışmaya vesile olduğu gibi, hadisin ifadesiyle, "*zekat da islamın köprüsüdür.*"(48) Çünkü zekat, zengin tabaka ile fakir tabaka arasında oluşabilecek derin uçurumu engellediği gibi, ülke servetinin belli ellerde birikmesini de önlemektedir. Oruç ibadeti de bütün insanları, zengin olsun fakir olsun, eşit duruma getirdiği için sosyal adaletin temininde rol oynamaktadır. İslamda bütün ibadetlerin sosyal yönleri gözönünde bulundurulduğu zaman, uluslararası bir ibadet niteliğini taşıyan hac ibadetinin sosyal yardımlaşma ve da-

yanışmaya ne kadar çok hizmet edeceği açıktır.

Bütün İslam ülkeleri arasında tahakkuk edecek bir yardımlaşma ve dayanışmanın önemi çok büyüktür. Ülkeler arasında yapılacak böyle önemli bir kongrede, hangi İslam devletinin nelere daha çok muhtaç olduğu kolayca tesbit edilebilir. Böylece durumu müsait olan ülkeler, diğerlerinin ihtiyaçlarını gidermeye çalışırlar. Şayet bugün, hac ibadetini yapmak üzere Mekke'de toplanan müminler bu anlamda bir şura gerçekleştiremiyorlarsa, hac ibadeti hedefine ulaşmıyor demektir. Muhammed (s.a.s)'nin ümmeti arasında gerçekleşmesi gereken evrensel sevgi ve kardeşlik, ancak hac ibadetinin sağlayacağı istişari bir zeminde mümkün olur. Hac bu iş için en büyük fırsattır. "*Müminler, ancak kardeşirler.*"(49) ve "... *Birbirinizi tanımanız için sizi milletlere ve kabilelere ayırdık.*"(50) gibi ayetler, müslümanlar için hayati önem taşıyan yardımlaşma ve dayanışma düsturlarını ifade eder. Birinci ayet müminler için bir kal'adır. Zafiyet hisseden her müslüman o kaleye sığınır. İkinci ayet, birinci âyet için tamamlayıcı hükmündedir. Irkları, renkleri ve dilleri ayrı bile olsalar müslümanların kardeş olduklarını, zahiri olan bazı farklılıklar, onları kavgaya değil, dayanışmaya götürdüğünü ifade eder. "*Birbirinizi tanımanız için...*" kaydının ayette yer alması, ayeti ırk taassubuna hamletmenin imkansız olduğunu göstermektedir. Bir başka ifadeyle, baş-

kasını yutmakla beslenen ırkçı rejimlere sahip çıkanlar, Kur'an'ın ruhuna aykırı davranıyorlar.

Hac ibadetinin bu sosyal fonksiyonu İslam birliğinin gerçekleşmesine vesile olabilir. Müslüman Ülkeler çağımızda inançta, hedefte, söz ve harekette birlik ve beraberliğe her zamankinden daha çok muhtaçtırlar. Bölgesel ve biyolojik farklılıklar hiçbir zaman müslümanların birlik ve beraberliğine engel olamamıştır. Çünkü bütün müminler bir tek Allah'a, aynı peygamber'e inanıyorlar. Kibleleri bir, kitabları birdir. Bu kadar birlik varken, daha açık bir deyimle, bu kadar birliklerin sahibi olduğumuzun farkındayken, hiçbir şey ayrılığı oluşturabilecek güçte olamaz.

Hac ibadeti bir İslam Kongresi niteliğinde telakki edildiği ve İslam Birliğine doğru ciddi adımla ratıldığı zaman, müslüman ülkeler arasındaki mevcut sınırlar gerçekte sunî, şekli ve farazi birer hattan ibaret kalır. Tıpkı bugünkü Birleşik Avrupa gibi. Zira esaslarda birleşen insanlar, hac münasebetiyle vücutlarıyla de bir araya geldikleri zaman tam bir dayanışma örneğini oluştururlar. Hacta yapılacak şura toplantılarına her ülkeden gelecek siyaset ve ilim adamlarının katılımıyla hedefler büyür. adeta bir İslam zirve toplantısına dönüşür. Bu zirveye katılan delegeler, öncelikle İslam alemindeki yardımlaşma ve dayanışma için gerekli projeleri değerlendirirler. Gemçiş yılın mhasebesinin

dey apılacağı zirvede, gelecek için yeni planlar konusunda delegelerden maddi ve manevi destek sağlanır.

Resul-i Ekrem (s.a.s) hac zirvesinin ne kadar önemli olduğunu iki defa göstermiştir. Birinci hac kongresi için "emir" olarak Hz. Ebubekir'i (r.a) tayin etmişti. Vakıa, hac ibadetinin farzedildiği yıl olan H. 9. yılında Hz. Ebubekir hac emiri olarak tayin edilir. arkasından, Mekke'de toplanan müslümanlara, islam devletinin aldığı bazı kararları tebliğ etmek üzere Hz .Ali görevlendirilir. Hz. Ali Arafat'a toplanan insanlara Resulallah'la müşrikler arasında yapılmış olan sözleşmelerin zamanı gelince sona ereceğini, hiçbir müşrikin veya çıplak insanın bundan böyle Kabe'yi tavaf edemeyeceğini bildirdi. İkinci hac kongresini ise bizzat Resulallah (s.a.s) yönetmiştir. Hicretin onuncu yılında Resulallah hac ibadetini yapmak üzere Mekke'ye gitmiş ve bütün insanlığa mesajını veda hutbesinde dile getirmiştir. "*Burada hazır olanlar olmayanlara duyursun.*" (51) buyurmakla risaletinin ebediyetine ve mesajın Kıyemete dek süreceğine işaret etmiştir.

Resulallah'tan sonra da haccın bir islam zirvesi olma özelliği muhafaza edilmiştir. Hz. osman zamanında halk valilerden şikayetçi olmuştu. Şikayet konusunun münafıklar tarafından düzenlenmiş bir tertip olduğunu farkederek Hz. Osman, devletin merkez ve taşra birimlerine şu mektubu yolladı: "Her yıl hac mevsiminde Mekke'de

olacağım. Sövülen ya da dövülen herkes hakkını gelip benden veya valilerden alabilir."(52) Böylece şikayeti olanlar hac mevsiminde hakkını isteyebiliyordu. Hatta sadece müslümanlar değil, gayri müslimler bile hak talebinde bulunabiliyorlardı. Mısır valisi ve fatihi Amr b. el - As'ın oğlu ile Kıbtî'nin hikayesi meşhurdur. Bir koşu musabakasında valinin oğlu ile Kıbtî'nin oğlu yarışılar. Neticede Kıbtî'nin oğlu koşuyu kazanır. Bunun üzerine valinin oğlu Kıbtî'yi döver. Kıbtî'nin babası hac mevsiminde durumunu Hz. Ömer'e bildirir. Hz. Ömer (r. a) binlerce hacının gözleri önünde vali Amr b. el - As'ın oğluna kısas cezasını tatbik ettikten sonra Vali amr'e dönerek şu meşhur ve tarihi sözünü söyler: "*ey Amr! Anaları onları özgür doğurduğu halde ne zamandan beri insanları köleleştirir oldunuz?*"(53).

Müminlerdeki Allah ve peygamber sevgisi, bu zirvede doruk noktaya ulaştığı için samimi bir kardeşlik şuru gelişmeye başlar .Arafat'a hep bir ağızdan "*La ilahe illellah, Muhammed Resulallah*" dedikleri zaman, emelleri ve arzuları bir olan müminlerin sesleri de birleşmiş olur. Görülüyor ki, her müslümanın hayatında en az bir kez hacca gitmeyi şiddetle istemesi çok manidardır. Hac sayesinde arablar, Türkler, Çin'liler, Berberi'ler v.s. birbirileriyle tanışma imkanı buluyorlar. Kimi fakir, kimi zengin, kimi arapça konuşur, kimi İngilizce, kimi beyaz, kimi siyah, fakat hepsinin inandığı Allah birdir. Akide birliği, gönül birli-

ği ve hedef birliğine sahip olan müslümanlar arasında ihtilafın çıkması ne kadar gariptir!

Her yıl milyonlarca insan davetiyesiz olarak binlerce kilometrelik yolu katedip Mekke'ye varıyor. Dünyanın en büyük imkanlarına sahip olan süper devletler, uluslararası bir kongre tertiplesele rve konferansa katılacak olanların gidiş - dönüş masrafları, tertip heyetine aid olsa, acaba muhtelif insan tabakasından kaç bin insanı bir araya getirebilirler? Oysa hacca gidenler davetiyesiz oldukları (allah onları ezelden davet etmiş) halde, herkesin masrafı kendisine aid olduğu halde milyonlarca müslüman sıkıntısız ve problemsiz bir araya geliyorlar. Hacca gidenler, şuurulu bir şekilde hac ibadetini eda ettikleri takdirde müslümanlarda birlik ve bareberliği sağlanmış olur.

VI. TARİHİ AÇIDAN:

Müminler hac menasikini eda ederken çok şerefli bir tarihi canlandırmakta ve tarihi olayları yeniden yaşama imkanına kavuşmaktadır, Adeta Mekke'ye uğramış peygamberlerin sirtetini yeniden müşahede ediyorlar. kabe, yeryüzünde yapılan ilk mabet olması açısından büyük bir önemi haizdir. Cenab-i Allah bu yüce mabetten şöyle söz eder: *"Doğrusu insanlar için (mabet olarak) ilk kurulan ev, Mekke'de olandır. Alemlere uğur, bereket ve hidayet kaynağı olarak kurulmuştur."*(54)

Hac ibadetini yapan müminler, Hz. İbrahim'in, oğlu İsmail ve zevcesi Hacer'le yaşadığı hayattan bir kesit müşahede ederler. Susuz, ziraatsız ve sıcak bir bölgede, Beytullah'ın yanında yerleşen Hz. İbrahim'in çektiği sıkıntıları hisseder. O, Kabe'nin inşaatını bitirince Allah kendisine: *"ey İbrahim! hac için insanlara çağrıda bulun."* diye emreder. Hz. İbrahim: *"ey Rabbim! sesim nereye kadar ulaşır ki?"* der. Hz. Allah: *"ey İbrahim, sen çağır, ulaştırmak bana aittir."* der. Bunun üzerine Hz. İbrahim Ebukubeyns dağına çıkarak hac için çağrıda bulundu. Levh-i Mahfuz'da "hacı" olarak yazılan ve fakat henüz analarının rahminde ve babalarının sulbünde olan bütün insanlar icabet ettiler.(55) Kur'an-i Kerim bu tatlı hatırayı şu ayetle ifade ediyor: *"Bir zamanlar İbrahim'e Beyt'in yerini açıklamış ve ona şöyle demiştik: "Bana hiç bir şeyi ortak koşma ve tavaf edenler, ayakta duranlar, rüku ve secde edenler için evimi temizle. İnsanlar içinde hacı ilan et. Gerek yaya, gerek uzak yollardan gelen yorgun develer üzerinde sana gelsinler."*

Bu yüzden hac ya da 'ümre için Kabe yoluna düşenler, *"Lebbeyk Allahümme lebbeyk, Lebbeyk la şerike leke lebbeyk."* diyerek Allah'ın davetine ve Hz. İbrahim'in çağrısına icabet ediyorlar. Demek istiyorlar ki:

"ey Rabbimiz ,senin davetine şaysızca icabet ediyoruz. Tevhidin sembolü rahmetin kaynağı ve senin rı-

zanın menbaı olan Beyt'ini ziyaret etmekle sana müştak olduğumuzu bildiriyoruz. Günahlarımızın affını ve senin rızanı istiyoruz. Senin Beyt'-i şerifini tavaf ederken sana şirk koşmuyoruz. Çünkü zatında, sıfat ve e'f'inde şerikin yoktur. Hamd senin, şükür senin; nimetler senden gelip sana döneceklerdir. Kainat senin mülkünde ve senin emrinde. Sen mülkünde istediğin gibi tasarruf edensin."

Hac, bizlere "müslüman" adını veren İbrahim babamızın bir hediyesidir. Bütün menasik Onun ve oğlu İsmail'in ubudiyetlerini bize hatırlatıyor. Kabe'nin banileri bu iki peygamberdi. Biri ustalık yapıyordu, diğeri çıraklık. Zemzem suyunun fıskırması da İsmail ile ilgili. Annesi Hacer, susuz bir bölgeye bırakılınca küçük oğlu İsmail için Safa ile Merve arasında su arıyordu. İçecek suları hiç yoktu. Su bulamazsa Küçük İsmail helak olacaktı. Birey bulamayınca bir ses işitir gibi oldu ve Rabbine yönelerek "Yok mu bir kurtarıcı? diye yalvardı. Bir de ne görsün, Cebrail yere inmiş, kanatlarıyla vurduğu yerden su çıkıyor. O gün bugün, oraya akın eden bütün insanlar o sudan şifa niyetiyle içiyorlar. Ne artar, ne eksilir.(57)

Mümin, Kabe'nin yanında Kur'an okurken Hz. İbrahim'in Rabbine yakarışlarını görür gibi olur. "*Beni ve oğullarımı putlara tapmaktan uzak Tut.*"(58) dediğini işitir gibi olur. "*Rabbim, beni ve zürriyetimden bir kısmını namazı kılanlardan eyle, Rab-*

bimiz duamı kabul buyur." (59) şeklindeki duasını okurken bütün varlığıyla "Amin" der. Her zemzem içişinde bu büyük peygamberin ve ailesinin siretini seyreder gibi olur.

Mina'da yine Hz. İbrahim'i adım adım takip eder. Onun, oğlu İsmail'i kurban etmek isteyişini ve bu konudaki şiddetli arzusunu yaşlı gözlerle seyreder. Hacılar yakın tarihli de yaşarlar. Hâtemül'l - Enbiyâ Hz. Muhammed'in (s.a.s) Mekke'de geçen günlerini hatırlar. Adeta Kabe'nin duvarındaki taşlar bir bir dile gelir. Dağlar ve taşlar, İnsanlığın son kılavuzu Muhammed Mustafa (s.a.s) ile yaşadıkları olayları anlatırlar. 1400 küsur sene evvel, 365 tane putla dolu olan o zamanın Kabe'sini düşünürken, kısa zamanda şirki ve putperestliği kovalayan tevhid peygamberi ve eshabını hatırlar.

Harem-i şerif'te, Hacerü'l-Esved'in karşısında oturan mü'min adeta uyanıkken rüya görür. Rasullullah'ın çocukluğunu, gençliğini, evlenmesini, risaletle müjdelenmesini, ağır şartlar altındaki davetini, sonra da sabır ve metanetini hatırlar. Dünyanın bazen onlara nasıl daraldığını düşünür. Rasullullah'ın, çok sevdiği Mekke'den hazin ayrılışını yaşlı gözlerle seyrederken, sekiz yıl sonra fetih için Mekke'ye tekrar dönüşünü hatırlayınca sevinir. Hiç eğilmeyen bir başın, Hacerü'l-Esved'i öpmek için nasıl eğildiğini gözleriyle görür gibi olur.

Arafat meydanında insanlara

son mesajına kulak verir: "*Hazır olanlar olmayanlara bildirsin.*" sözünü işitince, irşad ve tebilğ görevinin sona ermediğini, bu işin kendisine de emanet edildiğini hatırlar ve sorumluluğunu idrak eder. Arafat'ta en son inen ayetle İslam dininin ne kadar mükemmel olduğunu anlar.(60) Bu kanalı seyrederken, İslam tarihinde büyük yerleri olan sahabelere gözü takılır. Resulallah'la birlikte hicret etmeyi arzu eden Hz. Ebubekir'i, açıkça ve meydan okuyarak hicret eden Hz. Ömer'i, hicret esnasında Resulallah'ın yatağında yatmayı göze alan Hz. Ali'yi, bilim ve ahlak abidesi Hz.Osman'ı, Sad b. Ebi Vakkas'ı, Hubab'ı, Abdurrahman b. Avf'ı, İbni Mesud'u ve daha nicelerini seyreder. Bu tarihi yerlerde hayalen dolaşırken Harrem-i Şerif'te ezan okunur. Birdenbire Hz. Bilal'in mübarek ve munis yüzünü görür gibi olur: "Allah" der.

Namazda "et-Tehiyatü"nü okurken mirac-i nebeviyi hatırlar. Müslümanların ilk kiblesi olan Beytü'l-Makdis'i düşünür. "Eyvah"der. Müslümanları yoketmek için çalışan yahudiler kadar dinine bağlı olup olmadığını hesap eder. "Hz.Ömer'in hediyesi olan Kudüs'ü kurtarmalıyız." diyen Salahaddin-i Eyyubi'yi hatırlar ve büyük bir cihad ruhuyla irkilir. Kebe'de müslümanların geleceği için dua eder. Toprakları işgal edilen İslam memleketlerinin kurtuluşu ve toprakları kurtulmuş fakat kültür esaretine uğramış İslam ülkelerinin hakiki özgürlüğü için dua eder. Sonra memleke-

tine döndüğünde fiili dualar için gayret gösterir.

VII-KESİLEN KURBANLAR AÇISINDAN:

Tevhid akidesinin hakim olmadığı cahili dönemlerde de Kurbanlar kesiliyordu. Fakat onlar hayvanları değil insanları kurban olarak kesiyorlardı. Eski Mısır, Yunan, Hind, ve Afrika yerlileri tanrıları için belli zamanlarda çocuklarını kesiyorlardı. Eski Mısırlılar, Nil'in akması için her yıl bir kız kurban ediyorlardı. Bu geleneğin Hz.Ömer'in (r.a) dönemine kadar devam ettiği rivayet edilmektedir. Hz.Ömer, bunun tamamen hurafe olduğunu bildirerek Mısır valisine bir mektup gönderdi. Mektubun içine, üzerine "Ey Nil, eğer kendi emrinle akıyorsan, akma, sana ihtiyacımız yoktur. Eğer Allah'ın izniyle akıyorsan, Allah'ın böyle kurbanlık kızlara ihtiyacı yoktur." ibaresi yazılı bulunan bir kağıt koyarak bu kağıdın Nil'e atılmasını emretti.(61)

Kur'an-ı Kerim bir çok ayetiyle, eski kavimlerin kurban kesme ile ilgili geleneklerine ışık tutmaktadır. Bu ayetlerden anlaşıldığına göre Cahiliye Araplarının bir kısmı fakirlik korkusundan erkek ya da kız çocuklarını öldürüyorlardı. Allahu Taala, "*Fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyiniz.*"(62) buyurarak bu kötü geleneği ortadan kaldırdı. Bir kısım ayetler, bazı Kavimlerin Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği şeleri, tanrıları için ayırdıklarından söz eder.(63) Ca-

hiliye Araplarından bazıları ise, ekinlerinden ve hayvanlarından bir kısmını Allah ile putları arasında bölüştürüyorlardı." Şu Allah'ın payı, bu da tanrılarımızın payı" diyerek, Allah için ayırdıklarını konuklarına ve fakirlere sarfediyorlardı. Yalnız, eğer Allah'ın hakkından putun hakkına bir şey geçerse onu öyle bırakırlardı. Putun hakkından Allah için ayrılan tarafa bir şey geçseydi, onu hemen alıp tekrar putun hakkına ilave ederlerdi. "Allah zengindir, putlar fakirdir." diyerek, putta ayırdıklarını neticede yine kendileri harcıyordu(64). Allahu Taala Cahiliye Araplarını bu kötü geleneklerinden dolayı "Ne kötü bir hüküm veriyorlar!" diyerek kınamaktadır(65).

İslamiyet, eski kavimlerde yerleşmiş bulunan bütün hurafe ve batıl inanışları kaldırdığı gibi, kurban konusundaki yanlışlıkları da düzeltmiştir. Kur'an, kurban hakkında yaygın olan bazı kanatleri silmek için "*Onların ne etleri ne de kanları Allah'a ulaşmaz. Fakat sizin takvanız O'na ulaşır.*"(65) diyerek kurbanın kesiliş amacını kısaca ifade etmektedir. Buna göre kurban, sırf Allah'ın emirlerini yerine getirmek ve O'na yaklaşmak için kesilir. "*Biz o kurbanlık develeri de, size Allah'ın (dininin) işaretleri yaptık.*"(67) ayetinin de ifade ettiği gibi kurbanın kesiminde Allah'ın varlığına ve birliğine işaretler vardır. Herşeyden evvel kurban, Allah'ın verdiği rızıkların şükürünü eda etmek için kesilir. Allahu Taala, "*Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği hayvanlar*"(68)

cümlesiyle bütün ibadetler gibi kurbanın da bir şükür borcu olduğunu ifade eder. Ayrıca "*.. üzerine Allah'ın adını anın (da öyle kesin), yanları yere düşüp canları çıkınca da onlardan yeyin. Kanaat eden fakire de, isteyen fakire de yedin.*"(69) ayetinde de ifade edildiği gibi kurban, fakirleri ve durumu düşük olanları kalkındırmak için zekat, sadaka-i fitır, nezir ve keffaret gibi Allah tarafından vaz'edilmiş bir müessesedir.

Haccın en büyük gayelerinden olan şükürün ifası, kurbanla bütünleşerek en üst dereceye ulaşır ki, haccın kabulüne de vesile olur. Bugün kesilen milyonlarca kurbanın etleri soğuk hava depoları vasıtasıyla ihtiyaç içinde olan İslam ülkelerine gönderilmektedir. Bu yönüyle kurban haccın ana hedefleriyle bir bütünlük arzeder. Kabul etmek gerekir ki, İslam Kalkınma Bankası 1983 yılından beri büyük bir hizmeti başlatmıştır.

VIII - İKTİSADİ AÇIDAN:

Allahu Taala, Hz. İbrahim'e (a.s) hitaben, "*insanlar içinde haccı ilan et. Gerek yaya gerek uzak yollardan gelen yorgun develer üzerinde sana gelsinler. (Gelsinler ki), kendileri için bir takım faydalara şahid olsunlar.*"(70) buyurmuştur.

Daha önce de ifade edildiği gibi, buradaki "faydalar"dan maksad dini ve dünyevi faydalardır. Hz. İbrahim (a.s) ile Hz. Muhammed (s. a. s) arasında geçen 2500 yıl boyunca, kabile

hayatı sürmelerine rağmen Arabların bir tek merkezi yere bağlanmalarının asıl nedeni Kabe'ydi. Arablar her yıl Arabistan'ın çeşitli bölgelerinden, hac için Kabe'ye gelmeye 2500 yıl boyunca devam etmişlerdir. Serbestçe yolculuk yapabilecekleri dört ay gibi uzun bir barış dönemine sahip oldukları için hac menasiki, yarımadanın ekonomik hayatını olumlu yönde ve doğrudan etkilemekteydi.(71)

Arablar ticaret için genelde on panayırdaki toplanıyorlardı. Devmetül Cendel panayırı Şam ile Hicaz arasında yer alıyordu. Muşakkar panayırı Hacer bölgesindeydi. Sahar panayırı Umman'daydı. Bunlardan başka, Duha, Şihra, Aden ve San'a panayırları da çok meşhurdu. Rabiye Panayırı Hadramut bölgesindeydi.(72) Hicaz bölgesinde ise, Mekke civarında senenin belli mevsiminde (hac mevsimi) dört yerde umumi pazar niteliğinde panayırlar kurulurdu. Yarımadanın her tarafından bölük bölük gelen insanlar buralarda alışveriş ederlerdi. Bunlar 'Ukaz, Zulmecaz, Mecenne ve Hubaşe panayırlarıydı. Bu pazarların bir özelliği de kültür şenliği niteliğini taşımalarıydı. Buraya şairler, edipler gelerek aralarında şiir müsabakaları tertipliyorlardı. Resulallah (s. a. s) Kus b. Saide'yi 'ukaz panayırında dinlemiş ve O'nun meşhur hutbesini hifzetmişti.

'Ukaz, zilkade ayının başında, Arafat'a yakın bir yerde kurulur ve yirmi gün devam ederdi. Mecenne, Mekke'ye birkaç mil mesafedeydi. Zülme-

caz, Arafat'ın bir bölümünde yer alıyordu. Hubaşe ise Mekke'ye altı mil mesafedeydi(73).

Buhari'de yer alan İbni abbas'ın hadisinde 'ukaze ve Zül - Mecaz'dan söz edilir. İslamiyetten sonra müslümanlar, eski cahiliye panayırlarında ticaret yapmayı günah sayıyorlardı. Nihayet Kur'an bu konuya açıklık getirdi(74). Böylece İslamiyet Arapların bu ticari geleneklerini yasaklamadı, sürdürdü. "(Hac mevsiminde) *Rabbimizin lutuf ve keremini aramanızda sizin için bir günah yoktur.*"(75) ayeti, bu ticari geleneğin devam edebileceğini göstermiştir. Çünkü İslamda ibadetler, dünyadan uzak kalmaya sebep değildir. Allahu Taala cuma namazından sonra da çalışmayı emretmiştir (76).

İslamiyet her şeye değeri nisbetinde kıymet verir. İnsanın her yer ve zamanda yaşama hakkına sahip olması temel ve değişmez bir kuraldır. Mümin, her haklıya hakkını ödeyen bir insandır. İbadet Allah'ın hakkıdır. Dünyevi maişeti temin etmek ise nefsin ve ailenin hakkıdır. Mümin, Allah'ın hakkını ödedikten sonra maişeti için çalışabilir. Bir an, hacıların hac mevsimi boyunca hiç bir alışveriş yapmadıklarını düşünelim. Bu durumun Allah'a bir faydası mı dokunacak? Elbetteki hayır. üstelik hacılar yemeye, içmeye ve ailelerine hediyeler almaya mühtaçtırlar. Ancak bütün alışverişlerin edep dairesinde yapılması esastır. Zira hacda "*günaha gir-*

mek ve kavga etmek yoktur.”(77)

Aslında hacda edep ve usul dairesinde yapılan ticarete bir sakınca yoktur. Fakat asıl üzerinde durulması gereken husus, hac seyahatinin sırf ticaret maksadiyle düzenlenmiş olmasıdır. Buna cevaz verecek hiç bir ayet ya da hadis bilmiyoruz. Bu tutum, dini dünyaya alet etmekten başka bir şey değildir. Hacının, böyle bir seyahatten manevi kazancı olamayacağı gibi günahkar olması söz konusudur. Zira ameller niyetlere göredir.(78)

Adım adım İslam Ortak Pazarına yaklaşıldığı bugünlerde haccin iktisadi yönü daha da önem kazanmıştır. Bir kaç yıl öncesine kadar hacda kesilen kurbanlar imha edilirken Habeşistan, Sudan ve bir çok İslam ülkesinde yaşayan fakir müslümanlar toplu ölümlere mahkum edilmişti. Bugün ise, kurban etlerinin değerlendirilmesiyle milyonlarca dolarlık yardım imkanı doğmuş bulunuyor. Ama bu yetmez. Hacı bir İslam kongresi olarak kabul eden müslüman ülkeler, her yıl kuracakları yüksek hac şurasında, İslam âleminin iktisadi problemlerini bütün ayrıntılarıyla ele aldıkları zaman, Avrupa'lılar tarafından sömürülen bir kısım İslam ülkelerine ciddi bir yardımda bulunabilecekler.

Netice: Her yıl hac mevsiminde milyonlarca müslüman, yeryüzünün en eski mescidi ve Allah'ın Beytü'l-Haram'ı olan Kabe'ye akın ediyorlar. Daha evvel günde beş kere yöneldikleri o mukaddes eve, şimdi hacı ol-

mak için nefes nefese koşuyorlar. Kâbe sadece hac mevsiminde değil, yıl boyunca da ziyaret edilmektedir. Orada 365 gün kalan bir zat, "ne gece, ne gündüz, metafin bir an boş kaldığını görmedim", diyor. Çünkü orası bir toplantı ve güven yeri olarak yapılmıştır(79).

Milyonlarca insanın bir tek eve yönelmesi kadar harika bir olay var mıdır? Kur'an'ları bir, peygamberleri bir ve maksatları bir olan bu milyonların oluşturduğu cemaatin seyr-u - seferi tevhid açısından ne kadar manidardır! Kabe'ye yapılan bu akın, vahdaniyet-i ilahiyeyi açıkça ilân ediyor. Tevhid akidesi, hac sayesinde insanların kalbinde bir meleke haline geliyor. Oraya giden taş kalbli de olsa yumuşayıp dönüyor.

Hac menasikinin her birinde bir hikmet vardır. Sadece zâhire bakıp hüküm veremeyiz. Aksine menasikin sırlarını öğrenmeliyiz. O zaman çektiğimiz bunca meşakkat lezzete dönüşür. Hacda muhabbetullah ve marifetullah vardır. Orada tevazu, sevgi ve merhamet doruktadır. orada Allah yolunda hem infak hem cihad vardır.

Bu büyük kongrenin en büyük maksadlarından birisi de müslümanların, dini, siyasi, sosyal ve iktisadi problemlerine çözüm getirmektir. Hac kongresi müslümanlarda birlik ve beraberlik şuurunun uyanmasına vesile olur. Çünkü müslümanlar birtek vücut gibi olmalıdırlar. Hadisin ifadesiyle, müminler, birbirini destekleyen bir ya-

pının taşları gibidirler.

Fakat İslamdaki bütün bu güzelliklere rağmen müslümanların durumu fazla sevindirici değildir. Kur'an'ın birleşme çağrısına rağmen(80) müslümanlar hâlâ bölük bölüktür. Kapitalist ya da sosyalist vb. gibi kokmuş, tefesüh etmiş düşüncelere sahip olan bloklara dayanmışlar. Kimisi de ikisi arasında bocalayıp duruyor. Müslümanlardaki bu tefrika elbetteki düşmanların işine çok yaramıştır. Müslümanlar birbiriyle uğraşırken kâfir devletlerin elleri, müslümanların cebine uzanıyor. Bu yüzden iki asırdır İslam toprakları pazarlık konusu yapılmaktan çıkmıyor. Filistin'de, Afganistan'da, Filipin'lerde, Habesistan'da ve Azerbeycan'da müslümanlar yok edilmek isteniyor. İsrail gibi Ortadoğuya çöreklenmiş bir terör devletinin, İslam topraklarına yönelik emelleri ve saldırıları ayrıca zikre değerdir. Konu bir ya da bir kaç müslüman milletin konusu değildir. Konu bütün müslümanları ilgilendiren bir konudur.

Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

BİBLİYOGRAFYA

Acluni, Kesfü'l - Hafâ, Risale, Beyrut, 1985.

Ahmet b. Hanbel, Müsned, el - Mektebü'l-İslamî, Beyrut, tarihsiz.

Ahmed Naim, Tecrid-i Sarih terc., Diyanet yay., Ankara, 1982.

Alusî, Ruhü'l-Ma'anî, Daru't-

türasi'l - 'Arabi, Beyrut, tarihsiz.

Beyhaki, es - Sünenü'l - Kübrâ, Darü'l - Marife, Beyrut, tarihsiz.

Buhari, el - Cami'u's - Sahih, Mektebetü'l - İslamiyye, İst., Tarihsiz.

Ebu Davud, Sünen, Mektebetü'l - İslamiyye, İst., Tarihsiz.

Ibnü'l - Arabi, Ebubekr, Ahkamü'l - Kur'an, Daru'l - Marife, Beyrut, tarihsiz.

Ibnü'l - Esir, el - Kamil fi't - Tarih, Dar sadır, Beyrut, 1979.

Ibnu Kesir, el - Bidaye ve'n - Nihaye, Daru'l - Kütübi'l - İlmîyye, Beyrut, 1985.

ibnu Kesir, Tefsirü'l - Kur'ani'l - 'Azim, Daru'l - Marife, Beyrut, 1987.

Ibnu Hacer, 'Askalanî, Fethü'l - Bari, Daru'l - Marife, Beyrut, tarihsiz.

Kasanî, Bedayi'u's - Sanayi', Mısır, 1327. H.

Kurtubî, el - Cami Li ahkamî'l - Kur'an, Darü't - Türasi'l - 'Arabi, Beyrut, Trz.

Menevî, Feydü'l - Kadir, Daru'l - Marife, Beyrut, tarihsiz.

Mevdudî, Tefhimü'l - Kur'an (trc), İnsan yay., İst., 1986.

Muhammed Hamidü'llah, Hz. Peygamber'in siretinde Devlet şekilleri, Diyanet Derg. Özel sayı., Ankara, 1989.

Muhammed Tefvik Uvayda, es - Savm ve'l - Adhiya, Mısır, 1963.

N. S, İşaratü'l - 'Icaz, Beyrut,

1974.

Remli, Nihayetü'l - Muhtac, Mektebetu el - Babi, Mısır, 1967.

Suyuti, el - İtkan Fi 'ulumî'l - Kur'an, Mektebetu el - Babi, Mısır, 1978.

Taberi, Cami'u'l - Beyan, Daru'l - Marife, Beyrut, 1984.

Tirmizi, Sünen, Mektebetü'l - İslamiyye, İst. Tarihsiz.

Yusuf el - Kardavî, el'ibadetu fi'l - İslam, Risale, Beyrut, 1988.

HACCIN HİKMETLERİ (DİPNOTLAR)*

- (1) Ali İmran, 97.
- (2) İbnul-Esir, el-Kamil, II, 291, Beyrut, 1979.
- (3) İbnu Kesir, Tefsir, I,393, Beyrut, 1987; Beyhaki, Sünen, IV, 326, Beyrut, tarihsiz.
- (4) Taberi, Tefsir, IV,19, Beyrut,1984; Beyhaki, a.g.e,IV,324.
- (5) Tirmizi, Hac,3.
- (6) Alusi, Tefsir, IV,13. Beyrut, tarihsiz.
- (7) Mevdudî, Tefhimü'l-Kur'an, I,248, İst. 1986.
- (8) Kasañî, Bedayi, II,119, Mısır,1327.H.
- (9) Ramli, Nihayetü'l-Muhtaç, III,235, Mısır,1967.
- (10) Beyhaki, Sünen, IV,340.
- (11) Bakara, 197.
- (12) Fecr, 1-2.
- (13) Kurtubi, Tefsir,XX, 399.
- (14) Beled,1, Tin,3.
- (15) Suyuti, el-itkan, II,169, Kahire,1978.
- (16) Maide, 97.
- (17) Menavi, Faydü'l-Kadir, III,410.
- (18) M.Hamidullah, Diyanet Derg. Özel sayı, 5.50, 1989.
- (19) İbrahim,37.
- (20) İbrahim,35.
- (21) Fil Suresi.
- (22) Mevdudi, Tefhimü'l-Kur'an, I,248.
- (23) Hac, 26,27,28.
- (24) İbnu Kesir, Tefsir, II,226.
- (25) İbnu'l-Arabî, Akhamü'l-Kur'an, III,1281.
- (26) İşaratü'l-İcaz, s.149, Beyrut,1974.
- (27) Hac, 32.
- (28) Hac, 30.
- (29) Buhari, Sahih, Kitabu'l-Hac, 50.bab.
- (30) İbnu'l-Hacer, Fethu'l-Bari, III,463, Beyrut, tarihsiz.
- (31) Maide, 97.
- (32) Buhari, Mağazi, 66.bab; Hac.67. bab.
- (33) Hadisin devamına göre, Hacerü'l-Esved'i öpen ya da elleyen mümin Allah ile musafaha (beyat) etmiş olur. (Bkz.Münavi, Şerhu Faydi'l-Kadir, III,410; İbnu Hacer, Fethu'l-Bari, III,463).
- (34) Buhari, Kitabu'l-Hac, 4.bab.
- (35) Ebu Davud, Sünen, Menâsik, 79.
- (36) Buhari, a.y.
- (37) Buhari, a.y.

* Diyanet Dergisi'nin 26/3. sayısında Din İşleri Yüksek Kurulu uzmanlarından Doç. Dr. Musa Kazım YILMAZ'ın "Haccın Hikmetleri" başlıklı yazısı sehven dipnotsuz yayımlanmıştır.

Söz konusu dipnotları bu sayımızda yayınlıyor, yazarımızdan ve okuyucularımızdan özür diliyoruz.

- (38) Teğabün, 16.
- (39) Buhari, Umre, 1.bab.
- (40) Bakara, 197.
- (41) Müslim, Sahih, Hac.436.hadis.
- (42) Hucurat, 10.
- (43) İbni Hanbel, Müsned, III,325.
- (44) el-Kardavi, el-İbadetüfi'l-İslâm, s.290, Beyrut,1988.
- (45) Buhari, Sahih, Tefsir,35.
- (46) Bakara,199.
- (47) İbni Hanbel, Müsned, V,411.
- (48) Aclunî, Keşfü'l-Hafa, I,530. Beyrut,1985.
- (49) Hucurat,10.
- (50) Hucurat,13.
- (51) İbnu Kesir, el-Bidaye ven-Nihaye, V,172, Beyrut,1985.
- (52) İbnü'l-Esir, el-Kamil, III,155, Beyrut,1979.
- (53) Kardavi, el-İbadetu fi'l-İslâm, s.294.
- (54) Ali İmran, 96.
- (55) Kurtubi, Tefsir, XII,38, Beyrut,1966.
- (56) Hac, 26-27.
- (57) Buhari, Sahih, Enbiya,9.
- (58) İbrahim,35.
- (59) İbrahim,40.
- (60) Maide,3.
- (61) M.Tevfik Uvayda, es-Savm ve'l-Adhiya, s.59, Mısır,1963.
- (62) İsra, 31.
- (63) Nahl, 56.
- (64) İbnu Kesir, Tefsir, II,186.
- (65) Enam, 136,137.
- (66) Hac, 37.
- (67) Hac, 36.
- (68) Hac, 34.
- (69) Hac, 36.
- (70) Hac, 27-28
- (71) Mevdudî, Tefhimü'l-Kur'an, III,327.
- (72) Hamidullah, Diyanet Derg. Özel sayı, s.55, 1989.
- (73) Tecrid-i Sarih Tercemesi, VI,173. Ankara,1982.
- (74) Buhari, Hac,150.
- (75) Bakara, 198.
- (76) Cuma, 10.
- (77) Bakara, 197.
- (78) Buhari, İman, 1.
- (79) Bakara, 125.
- (80) Al-i İmran, 103.